

دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی

سال پنجم، شماره چهاردهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

بررسی انتقادی نسخه‌های خطی و چاپی مونس‌العشاق عربشاه یزدی^۱

دکتر محمد شهبازی^۲

دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تبریز

چکیده

با پژوهش در متون ناشناخته ادبی، ضروری است نسخ خطی از کتابخانه‌ها استخراج و بررسی شود. منظومه‌های عرفانی از دیرباز گستره مطالعاتی بیشتری نسبت به دیگر انواع ادبی داشتند و به همین سبب اغلب نسخه‌های خطی موجود، در حوزه ادب عرفانی است. یکی از همین منظومه‌های ماندگار، مونس‌العشاق عربشاه یزدی است که شرحی منظوم بر رساله عرفانی - تمثیلی فی حقیقه العشق سهروردی است. این منظومه در بحر هزج مسدس اُخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعلهن فعولن) و در حدود ۱۹۶۸ الی ۱۹۸۵ بیت سروده شده است. هدف این پژوهش پاسخ به این پرسش است: «کدام یک از نسخه‌های مونس‌العشاق برای منابع پژوهشی معتبر و کامل است؟». از رهگذر بررسی «حروف اضافه»، «آغاز و عنوان فصل‌ها»، «جابه‌جایی ابیات» و «واژگان»، صحیح‌ترین نسخه (دو نسخه خطی، دو نسخه چاپی) را به پژوهشگران معرفی می‌کنیم. روش مطالعه مبتنی بر ابزار کتابخانه‌ای و شیوه تحلیلی - توصیفی است؛ محدوده مطالعه‌شده، نسخه‌های خطی و چاپی منظومه

تاریخ پذیرش: ۹۹/۷/۸

۱ تاریخ وصول: ۹۹/۴/۲۵

۲ shabe_vasl@yahoo.com

مونس‌العشاق است که در کتابخانه ایران و پاکستان موجود است. یافته‌ها چنین نشان می‌دهد که منظومه در عهد شاه یحیی مظفری (حک. ۷۶۴-۷۹۵ ق.) سروده شده است. زبان شعری عربشاه سنجیده بوده و در کاربرد واژگان عرفانی بسیار مهارت داشته است؛ از لحاظ فکری مخالف فلسفه بوده؛ اما در شرح رساله تحت تأثیر تفکر حاکم بر نگرش فلسفی سهروردی قرار گرفته و منظومه را با «خردگرایی» آغاز کرده است. نتایج پژوهش چنین نشان می‌دهد که از میان نسخه‌های یادشده، نسخه چاپی «هاشمی» معتبرتر از سایر نسخه‌هاست؛ زیرا از نظر ضبط واژگان و محتوا به رساله سهروردی نزدیک‌تر است.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی، مونس‌العشاق، عربشاه یزدی، گنج‌بخش

۱- مقدمه

نسخه‌های خطی در ایران از میراث کهن و ناشناخته است و شناساندن و بررسی همه‌جانبه این نسخه‌ها از وظایف و اخلاق پژوهندگی سرچشمه می‌گیرد. این گنجینه ناشناخته، ذخایر فرهنگی هر ملتی است که در گذر زمان و در عرصه پژوهش، در تاریکی تحقیقی قرار گرفته است. نسخه‌های خطی دست‌نوشته‌های نفیسی هستند که در نوع خود دربردارنده قسمت عمده و البته ناشناخته و مهجور فرهنگ ملی هر سرزمینی است. جست‌وجوی آن دسته از نسخه‌ها و تصحیح و چاپ آن در ادب امروزی یک ضرورت بر پژوهشگران و نسخه‌شناسان است.

عمادالدین عربشاه یزدی از دانشمندان و شاعران قرن هشتم هجری است. از احوال او اطلاع کافی در دست نیست؛ همین قدر می‌دانیم که او با شاه یحیی پسر مظفر بن امیر مبارزالدین محمد بن مظفر (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳/۲: ۱۰۹۳) معاصر بوده است. او در منظومه‌اش

غیر از پریشانی و سرگردانی خویش از تخلص سخنی نگفته است. عمادالدین درباره احوال خود، تنها عشق عرفانی را رهنمون خود دانسته است که در روزگار خانقاه‌نشینی او را یاری می‌کند و خداوند، «شاه یحیی پسر مظفرالدین» را وسیله‌ای برای نجاتش از درماندگی و بیچارگی قرار می‌دهد.

از جمله علت‌های گمنامی عربشاه‌یزدی می‌توان به «حجاب معاصرت» اشاره کرد که با وجود شاعران نام‌آوری مانند حافظ شیرازی، خواجه‌ی کرمانی، سلمان ساوجی و عبید زاکانی در قرن هشتم، نام عمادالدین عربشاه‌یزدی در پس نام شاعران بزرگ هم‌عصر او در حجاب مانده است.

منظومه مونس‌العشاق عمادالدین عربشاه در حدود یک هزار بیت بر وزن «لیلی و مجنون نظامی» است که عربشاه به نام «شاه یحیی بن مظفر بن محمد» ساخته است. این منظومه نقلی از رساله فارسی شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی - معروف به مقتول و شیخ اشراق - است که درباره عشق و کیفیت حدوث و مبادی و مراحل آن به‌شیوه رمز و اشاره نوشته شده است (همان: ۱۰۹۴).

این منظومه با تفاوت‌های عدیده‌ای در ایران و پاکستان چاپ شده است. دو نسخه خطی نیز از آن در دسترس است که تا اندازه‌ای با نسخه‌های چاپی فرق دارد. نسخه‌های خطی این منظومه نخست به شماره ۱۰۰۷۰ در کتابخانه «گنج‌بخش» مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان نگهداری می‌شود؛ نسخه دیگر، فیلم شماره ۲۴۱ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است که دو بار از روی نسخه اونیورسیتیه استانبول، شماره ۵۳۸ فیلمبرداری شده و در فیلم شماره ۴۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

این نسخه به خط نستعلیق در میان سه جدول در متن و هامش در ۴۴ برگ ۲۵ سطری است (aghabozorg.ir) که متن صفحه، نسخه خطی خسرونامه عطار قسمت «خواستگاری پادشاه اصفهان از گل» است. چنان که برمی‌آید، تاریخ تألیف به قرن نهم می‌رسد که نزدیک‌ترین نسخه به زمان حیات شاعر است.

نسخه خطی گنج‌بخش بدون حاشیه و در چهار ستون است که مصرع‌های فرد در یک ستون و در مقابل آن مصرع‌های زوج قرار دارد. این نسخه هجده سطر است و در اغلب صفحات مهر کتابخانه دیده می‌شود.

پرواضح است رسم‌الخط نسخه‌های خطی با نسخه‌های چاپی تفاوت‌هایی دارد. در نسخه خطی «گنج‌بخش» حروف «چ» و «گ» به صورت «ج» و «ک» ضبط شده است؛ علاوه بر آن، واژگان مختوم به «های غیرملفوظ» که با علامت «ها» جمع بسته شده‌اند، «های غیرملفوظ» از آن‌ها حذف شده است؛ برای مثال «پرده‌های» به صورت «پرده‌های» ثبت شده است.

رسم‌الخط در نسخه خطی دانشگاه تهران به صورت پیوسته‌نویسی است و در ضبط برخی افعال از صورت کهن آن استفاده شده است (برای نمونه: بود = بوذ؛ شد = شد؛ برخلاف نسخه خطی گنج‌بخش، در این نسخه «های غیرملفوظ» رعایت شده است. در نسخه‌های چاپی، نسخه «مایل هروی» در خط و نگارش فاصله و نیم‌فاصله‌ها را رعایت کرده است که همین امر در نسخه چاپی «هاشمی» چندان آشکار نیست.

نخستین نسخه چاپی این منظومه، به تصحیح «نجیب مایل هروی» در انتشارات مولی در سال ۱۳۶۶ در ۲۱۴ صفحه به چاپ رسیده است؛ این اثر در سال ۱۳۷۸ تجدید چاپ شد و ۱۹۶۸ بیت دارد. قطع کتاب «رقعی» با جلد گالینگور آبی است که شامل ۱۵۵ صفحه به همراه توضیحات، و هر صفحه شامل ۲۳ سطر است.

دیگر نسخه چاپی به تاریخ ۱۳۷۰ خورشیدی در انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (اسلام‌آباد) به تصحیح «دکتر سیده محموده هاشمی» در ۱۵۳ صفحه با ۱۹۸۵ بیت چاپ و منتشر شده است؛ این کتاب در کاغذ هفتاد گرمی (چار سده) به قطع ۱۷×۲۴ سانتی‌متر با خط «مولانا عبدالعزیز خوشنویس» تنظیم شده است. هر صفحه ۲۶ سطر است؛ تعداد صفحات ۱۴۹ صفحه با توضیح واژگان دشوار است.

هدف اصلی ما در این پژوهش بررسی چهار نسخه (دو نسخه خطی، دو نسخه چاپی) از

این منظومه است تا با بررسی حروف اضافه، آغاز و عنوان فصل‌ها و جابه‌جایی ابیات و واژگان، صحیح‌ترین نسخه را برای پژوهشگران و اهل فرهنگ و ادب معرفی کنیم. هدف فرعی ما بررسی انتقادی نسخه‌های چاپی و خطی منظومه است تا برای پژوهشگران، راه تحقیق را هموار کنیم و در استفاده از آن به صحیح‌ترین نسخه مراجعه کنند.

۱-۱ اهمیت و پیشینه پژوهش

عمادالدین عربشاه یزدی از شاعران گمنامی است که در قرن هشتم و معاصر با حافظ شیرازی و سلمان ساوجی می‌زیسته است. با توجه به یگانه منظومه وی که نظم رساله تمثیلی *فی حقیقه العشق سهروردی* است، چنین به نظر می‌آید که عربشاه یزدی در عرفان و تمثیل ید طولایی داشته و چه بسا خود از خانقاه‌نشینان بوده است.

منظومه *مونس‌العشاق*، از میان اغلب منظومه‌های فارسی، یک اثر بدیع و ابتکاری است که افزون‌بر به نظم کشیده‌شدن یک متن متشور فلسفی - تمثیلی، به شرح آن نیز پرداخته است؛ نیز در توصیف و آوردن نکات بدیع به ظرایف ادبی و نکات ریز و شاخ و برگ‌های هنری دست یازیده است. به همین سبب در این مقاله کوشیدیم با بررسی نسخه‌های چاپی و خطی منظومه *مونس‌العشاق*، نخست «عمادالدین عربشاه یزدی» را به اهل ادب معرفی کنیم؛ سپس به نقد نسخه‌ها بپردازیم و درست‌ترین نسخه را به پیشگاه پژوهشگران و دانشجویان ارجمند تقدیم کنیم.

تا اواخر سال ۱۳۹۸ در هیچ مقاله‌ای، پژوهشی درباره عربشاه یزدی انجام نشده بود. از ایشان تنها در صفحات ۱۰۹۳ تا ۱۱۰۵، بخش دوم از جلد سوم کتاب *تاریخ ادبیات در ایران* دکتر صفا و جلد چهارم کتاب *اثرآفرینان* زیر نظر دکتر نصیری تنها در ده سطر (صفحه ۱۷۳) نام برده شده است.

پایان‌نامه و مقالاتی که درباره عربشاه یزدی در چند سال اخیر در دانشگاه محقق اردبیلی کار شده، به شرح ذیل است:

- پایان‌نامه «بررسی بینامتنیت ژنت در مونس‌العشاق سهروردی و مونس‌العشاق عربشاه یزدی» به پژوهش محمد شهبازی که در سال ۱۳۹۸ در دانشگاه محقق اردبیلی با درجه عالی دفاع شده است.

- مقاله «بررسی زبانی مونس‌العشاق سهروردی و عربشاه یزدی از رهگذر بینامتنیت ژنت» به پژوهش خدابخش اسداللهی و محمد شهبازی که در سال ۱۳۹۹ در شماره هفتم (صفحات ۸۰-۶۰) فصلنامه قندپارسی چاپ و منتشر شده است.

- مقاله «تلمیحات در رساله فی حقیقه العشق سهروردی و تأثیر آن بر منظومه مونس‌العشاق عربشاه یزدی» که در سال ۱۳۹۹ در ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران به پژوهش خدابخش اسداللهی و محمد شهبازی چاپ و به شیوه سخنرانی ارائه شد.

۲-۱ روش پژوهش

موضوع این مقاله بررسی انتقادی نسخه‌های خطی و چاپی منظومه مونس‌العشاق عربشاه یزدی است تا از رهگذر حرف اضافه، عنوان فصل‌ها، جابه‌جایی ابیات و واژگان، به صحیح‌ترین نسخه دست یابیم و آن را به پژوهشگران و دانشجویان معرفی کنیم. شیوه پژوهش در این جستار مبتنی بر ابزار کتابخانه‌ای و تحلیلی - توصیفی است. گفتنی است در متن مقاله، نسخه خطی گنج‌بخش با «گ»، نسخه خطی دانشگاه تهران با «د»، نسخه چاپی مایل هروی با «م» و نسخه چاپی سیده محموده هاشمی با «ه» مشخص شده است. نسخه اساس در این جستار از نظر چاپ در انتشارات مولی (ایران) و نسخه چاپی تصحیح مایل هروی است.

۲- بحث و بررسی

در بخش مقدمه به معرفی گسترده نسخه‌ها پرداختیم و نیازی به تکرار دوباره نیست؛ بنابراین تنها به این مسئله اشاره می‌کنیم که در نسخه چاپی «م» فصل‌بندی، متناسب با رساله

فی حقیقه‌العشوق سهروردی است که این فصل‌بندی در نسخه چاپی «ه» مشهود نیست. منظومه مونس‌العشاق همانند رسم معمول منظومه‌ها با نعت آغاز شده است. مطلع منظومه اینچنین است:

صد حمد و ثنا ز جان دمام وز صورت آب و خاک آدم
(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۳)

عربشاه یزدی آفریدگار را به این سبب ثنا می‌گوید که از آب و خاک، صورت آدمی را به تصویر کشیده است. سپس به ترتیب به مناجات و راز و نیاز، نعت پیامبر، معراج نبی مکرم اسلام و صفت عشق می‌پردازد و بعد از آن، اصل داستان مونس‌العشاق را می‌آورد. ابیات نخستین مونس‌العشاق به توصیف حال خود و مدح شاه یحیی و دو پسرش اختصاص دارد:

آن ظلّ مدید قدس سرمد یحییای مظفر محمد
وان شمع مناظر سماوات وان قطب دایر سعادات
(همان: ۲۰)

آغاز مثنوی مونس‌العشاق که در چند صفحه بعد سروده می‌شود، با این مطلع است:

چون خسرو کامیاب نوروز بر کشور باغ گشت پیروز
زد برق یمان لَوای زریں بر قَبْه زرنگار پروین
(همان: ۲۷)

در بررسی نسخ خطی و چاپی به سبب آنکه بتوانیم ادای مطلب کنیم در برخی بخش‌ها از جدول کمک می‌گیریم تا صفحات مقاله گنجایش کافی را داشته باشد.

۱-۲ حرف اضافه و عطف

از پربسامدترین شاخصه اختلاف در نسخه‌ها «حروف اضافه» و «حرف عطف» است. از آنجاکه حروف اضافه و عطف در مفهوم منظومه چندان تغییری ایجاد نمی‌کند، برای ایجاز در مقاله تنها به تعداد انگشت‌شماری از آن اشاره کرده‌ایم و همت خود را بیشتر به سایر شاخصه‌ها اختصاص دادیم.

گ: بر حضرت ذوالجلال اوحد	قیوم قدیم و حیّ سرمد
د: بر حضرت ذوالجلال اوحد	قیوم قدیم، حیّ سرمد
هـ: بر حضرت ذوالجلال اوحد	قیوم قدیم و حیّ سرمد (عربشاه یزدی، ۱۳۷۰: ۳۹)
م: بر حضرت ذوالجلال اوحد	قیوم قدیم و حیّ سرمد (همان، ۱۳۷۸: ۳)

چنان که مشاهده می‌شود، تنها در نسخه خطی دانشگاه تهران، حرف عطف «و» موجود نیست و در هر سه نسخه بررسی شده حرف عطف دیده می‌شود و در مفهوم بیت هیچ اختلافی پدید نیامده است.

گ: کی پنجه زند حضيض نمناک	در ذرّوۀ بارگـاه افـلاک
د: کی پنجه زند حضيض نمناک	با ذرّوۀ بارگـاه افـلاک
هـ: کی پنجه زند حضيض نمناک	در ذرّوۀ بارگـاه افـلاک (همان، ۱۳۷۰: ۳۹)
م: کی پنجه زند حضيض نمناک	با ذرّوۀ بارگـاه افـلاک (همان، ۱۳۷۸: ۳)

در ادب فارسی واژه «ذروه» اغلب با حرف اضافه «در» آمده است؛ چنان که در دیوان وحشی بافقی آمده است:

ماهی که در معامله مهرش آفتاب	در ذرّوۀ کمال خود از ذرّه کمتر است (وحشی بافقی، ۱۳۹۲: ۱۷۹)
------------------------------	---

به نظر می‌آید در این حد پرداختن به حرف اضافه کافی است؛ زیرا تعداد آن از حد بیرون است و در مفهوم منظوم خللی وارد نمی‌کند. ضبط متفاوت حرف اضافه و حرف عطف در نسخه‌ها حدوداً به ۳۳ عدد می‌رسد که از این تعداد، میزان تغییر در ثبت حرف اضافه «در» بیشتر از سایر حرف اضافه و حرف عطف است.

جدول شماره ۱: حروف اضافه و حرف عطف

ردیف	حرف اضافه و حرف عطف	تغییر	تعداد
۱	و	حذف	۲
		اضافه	۲
۲	در	بر	۱۳
		از	۲
۳	با	در	۱
۴	ز	به	۲
		در	۲
		چو	۲
۵	که	چو	۱
۶	به	بر	۲
		ز	۱
		چو	۱
۷	تا	با	۱
		یا	۱

۲-۲ آغاز و عنوان فصل‌ها

سرآغاز فصل‌های منظومه در هر نظمی معرفی آن بخش است. در نسخه‌های خطی و چاپی، این جابه‌جایی و متفاوت بودن سرآغاز فصل‌ها ما را بر آن داشته است تا به بررسی آن پردازیم.

در شروع منظومه پس از «بسم الله الرحمن الرحيم» در نسخه «د» و «ه» نام «مونس‌العشاق عربشاه یزدی» درج شده است که در سایر نسخه‌ها نیست. علاوه بر آن در نسخه «ه» در داخل گروه حمد - {حمد} - نوشته شده است که در سایر نسخه‌ها دیده نمی‌شود.

«مناجات و راز و نیاز» در بین ابیات ۸۶-۸۷ و «نواز و نیاز به درگاه بی‌نیاز» بین ابیات ۱۱۰-۱۱۱ تنها در نسخه «ه» است. قسمت نعت در همه نسخه‌ها با عنوان «فی نعت النبی علیه الصلاه و السلام» آمده است که در نسخه «ه» بین ابیات ۱۳۲-۱۳۳ و در نسخه «م» بین ابیات ۱۳۳-۱۳۴ است. طبق رسم معمول منظومه‌ها در ادب فارسی، بعد از منقبت رسول گرامی اسلام از معراج آن حضرت سخن به میان آورده می‌شود که این موضوع در نسخه «ه» و «م» بین ابیات ۲۲۲-۲۲۳ با عنوان «فی معراج النبی علیه الصلوه و السلام» درج شده است.

شاعر هنگامی که می‌خواهد به اصل داستان پردازد، در نسخه‌های خطی هیچ اثری از تفکیک فصل‌ها نیست؛ اما در نسخه «ه» بین ابیات ۲۸۸-۲۸۹ «در صفت عشق و بیان نظم مونس العشاق» و در نسخه «م» «[در صفت عشق]» بین ابیات ۲۸۹-۲۹۰ درج شده است. نسخه «م» در میان ابیات ۳۶۷-۳۶۸ فصل جدیدی را با عنوان «[تصدیر و تقدیم و بیان علت نظم مونس العشاق]» جدا کرده است.

در هر دو نسخه چاپی، مصححان برای بخش «آغاز مثنوی» سرفصل جدیدی انتخاب کرده‌اند. چنان‌که در نسخه «ه» ماقبل بیت ۵۴۴ «آغاز مثنوی مونس العشاق» را می‌بینیم و در نسخه «م» قبل از بیت ۵۴۰ «مفتتح رساله» نوشته شده است.

عربشاه یزدی پیش از پرداختن به شرح مونس‌العشاق (فی حقیقه‌العشق) سهروردی، نخست به نقد فلسفه و نفی وحدت وجود می‌پردازد که در نسخه «ه» این ابیات، با عنوان «[بیان معرفت نفس و روح و تن]» پس از بیت ۶۹۵ معرفی شده است. در نسخه «م» مصحح به تفکیک ابیات پرداخته است؛ از جمله «[بیان نفی فلسفی]» پس از بیت ۶۵۰، «[بیان نفی وحدت وجود]» پس از بیت ۶۷۵، «[بیان شناخت نفس و جان و تن]» پس از بیت ۶۹۱ آمده است.

در نسخه‌های خطی، فصل‌های مونس‌العشاق منظوم جدا نشده و در نسخه «ه» «[بیان مناظره حسن و عشق]» برابر است با «[فصل اول]» نسخه «م» که با این بیت آغاز می‌شود:

ای طـایـر آشـیـان اخـضـر طـاووس بهشت هشت منظر
(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۴۵؛ همان، ۱۳۷۰:

پس از آن فصل‌های دوازده‌گانه در نسخه «م» با تطبیق مونس‌العشاق سهروردی رعایت شده است و در سایر نسخه‌ها هیچ اثری از آن تقسیم‌بندی نیست. نسخه «ه» با عنوان‌های «بیان حزن و حسن»، «حسن، کمال و جمال هرچیز است»، «انتهای عرفان، دیباچه عشق»، «بیان عشق و عاشق و معشوق»، «بیان ختم مثنوی و تاریخ سرودن آن» به پایان رسیده است؛ نسخه «م» پس از فصل دوازدهم با «[در ستایش عشق و عشاق]» و «[خاتمت رساله]» خاتمه یافته است.

حاصل سخن اینکه ساختار و فصل‌بندی نسخه «م» دقیق‌تر از سایر نسخه‌های خطی و چاپی است؛ اما در منابع پژوهشی و تحقیقی، دقیق‌بودن ساختار به‌تنهایی کافی نبوده است؛ بلکه باید افزون‌بر ساختار، محتوا نیز دقیق و درست ضبط شده باشد.

۲-۳ جابه‌جایی ابیات

جابه‌جایی ابیات در نسخه‌های چاپی به‌سبب نسخه‌های خطی است که از بی‌دقتی جمع‌آوران منظومه ناشی می‌شود. نسخه اساس ما در این پژوهش، نسخه چاپی مایل هروی است که براساس آن در منظومه مونس‌العشاق، اغلب ابیات و مصرع‌ها جابه‌جا نوشته شده است.

۲-۳-۱ ابیات ۶۲ تا ۶۵ نسخه اساس «م»

سقفش ز رخام و در ز مرمـر	صحنش همه پر ز در و گوهر
پیرامن قصر گشته حساس	قسام سهام هشت اجناس
قصری به دو ره، دراز و باریک	از جانب بام تنگ و تاریک
با یک دو طریق سرنگون نیز	از سوی نشیب در دو دهلیز

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۶)

گ: سقفش ز رخام و در ز مرمر
قصری به دو ره، دراز و باریک
پیرامن قصر گشته حساس
با یک دو طریق سرنگون نیز

صحنش همه پر ز در و گوهر
از جانب بام تنگ و تاریک
قسام سهام هشت اجناس
ازسوی نشیب در دو دهلیز

د: سقفش ز رخام و در ز مرمر
پیرامن قصر گشته حساس
قصری به دو ره، دراز و باریک
با یک دو طریق سرنگون نیز

صحنش همه پر ز در و گوهر
قسام سهام هشت اجناس
از جانب بام تنگ و تاریک
ازسوی نشیب در دو دهلیز

ه: سقفش ز رخام و در ز مرمر
با یک دو طریق سرنگون نیز
قصری به دو ره، دراز و باریک
پیرامن قصر گشته حساس

صحنش همه پر ز در و گوهر
ازسوی نشیب در دو دهلیز
از جانب بام تنگ و تاریک
قسام سهام هشت اجناس

(همان، ۱۳۷۰: ۴۱)

این چهار بیت، سخن از خلقت انسان و استخوان‌بندی آن در آغاز خلقت است؛ زیرا کالبد بیرونی در آخرین مرحله آفریده شده است؛ ترتیب نسخه «ه» صحیح‌تر می‌نماید. منظور عربشاه از «قسام سهام هشت اجناس» حس لامسه است که سردی و گرمی، سبکی و سنگینی، نرمی و زبری، خشکی و تری را از هم تفکیک می‌کند.

۲-۳-۲ بیت ۱۲۱۲ نسخه اساس «م»

شد شهر پر از خروش و غلغل
برخاست ز خلق جوش و غلغل

گ: برخاست ز خلق جوش و غلغل
شد شهر پر از خروش و غلغل

(همان، ۱۳۷۸: ۵۷)

د: شد شهر پر از خروش و غلغل
هز: برخاست ز خلق جوش و غلغل
شد شهر پر از خروش و غلغل
(همان: ۱۳۷۰: ۸۷)

«شهر» مجاز از مردم است؛ لازمه جوش و خروش آن، وجود «خلق» است؛ در نتیجه تا از خلق جوش و خروش برخاسته نشود، در شهر غلغل نمی‌افتد. نسخه خطی «گ» و نسخه چاپی «ه» بر این اساس صحیح می‌نماید؛ زیرا ترتیب محتوایی در آن رعایت شده است.

۲-۳-۳ ابیات ۱۲۱۵ و ۱۲۱۴ نسخه اساس «م»

بر هر سر کو که برگذشتی
چون شیوه زهد می‌ندانست
هنگامه عقل درنوشتی
تزویر و ریا نمی‌توانست
(همان: ۱۳۷۸: ۵۷)

گ: بر هر سر کو که برگذشتی
چون شیوه زهد می‌ندانست
د: چون شیوه زهد می‌ندانست
بر هر سر کو که برگذشتی
هز: بر هر سر کو که برگذشتی
چون شیوه زهد می‌ندانست
هنگامه عقل درنوشتی
تزویر و ریا نمی‌توانست
هنگامه عقل درنوشتی
تزویر و ریا نمی‌توانست
(همان: ۱۳۷۰: ۸۷)

در دو نسخه چاپی و در نسخه خطی «گ» ترتیب ابیات عیناً نوشته شده است؛ اما در جابه‌جایی ابیات، نسخه «د» دچار سهو است.

۲-۳-۴ بیت ۱۲۶۵ نسخه اساس «م»

چون گردن سرکشان بیندم
گیسوی بتان بود کمندم
(همان، ۱۳۷۸: ۵۹)

گ: گیسوی بتان بود کمندم
 د: چون گردن سرکشان بیندم
 ه: گیسوی بتان بود کمندم
 چون گردن سرکشان بیندم
 (همان، ۱۳۷۰: ۸۹)

براساس مفهوم بیت چنین به نظر می‌رسد که نسخه‌های «گ» و «ه» درست‌تر باشد؛ زیرا عشق در جواب زلیخا بعد از معرفی کلی خود به این بیت می‌رسد که زلف معشوقان کمند من هستند تا با آن سرکشان عاشق را به بند در آورم و اسیر عشق کنم. تقدم و تأخر مصرع نسخه‌های «م» و «د» خطای مصحح است.

۲-۳-۵ ابیات ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۱ نسخه‌ی اساس «م»

بنشسته چو ارسطو فکوری
 بالای سری با سروری
 ذهنی با لطافت نسیمش
 طبیعی چو مزاج مستقیمش...
 تختش به مثل میان آبی
 در دست وی آتشین طنابی
 (همان، ۱۳۷۸: ۶۳)

ابیات ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۱ نسخه‌ی «م» در نسخه‌ی «ه» عیناً جابه‌جا شده و در ابیات ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۹ قرار گرفته است. این جابه‌جایی در نسخه‌ی «د» همانند نسخه‌ی «ه» است؛ ولی نسخه‌ی «گ» طبق نسخه‌ی اساس است. با در نظر گرفتن فصل *مونس العشاق* سهروردی که آمده است: «در طبقه اول دو حجره پرداخته و در حجره اول تختی بر آب گستریده و یکی بر آن تخت تکیه زده طبعش بر طوبت مایل، زیرکی عظیم، اما نسیان بر او غالب» (سهروردی، ج ۳، ۱۳۵۵: ۲۷۶). این بند به «قوه خیال» دلالت دارد که تمثیلی از حواس باطنی است. در منظومه نیز نسخه‌های «گ» و «م» ابیات را در قسمت حواس باطنی درج کرده‌اند؛ اما این ابیات در نسخه‌های «ه» و «د» به قسمت حواس ظاهری برده شده است که درست نیست. با در نظر گرفتن بررسی‌های این بخش، معلوم می‌شود که در جابه‌جایی ابیات، نسخه‌ی «د»

خطای فاحشی دارد و نسخه‌های «گ» و «ه» به ترتیب صحیح‌ترین نسخه در بخش حاضر هستند. ضبط صحیح ابیات از آنجا معلوم می‌شود که تطبیق سخن عربشاه یزدی با رساله فی حقیقه‌العشق سه‌روردی در یک راستا باشد و هیچ مغایرتی در آن دیده نشود.

۲-۴ واژگان

تفاوت واژگان در نسخه‌های خطی و چاپی پربسامدترین اختلاف در نسخه‌هاست. این بخش خود مقاله مستقلی را می‌طلبد؛ به همین سبب به چند نمونه انگشت‌شمار اشاره می‌شود و ادامه در جدول ارائه خواهد شد. اغلب واژگانی که در نسخه‌ها باعث اختلاف شده است، متأسفانه معنی دقیقی ندارند و یا درکل با غلط‌املائی همراه هستند؛ این اختلاف در نسخه‌های چاپی، از بی‌دقتی ویراستار و مصحح ناشی می‌شود و در نسخه‌های خطی، از کم‌اطلاعی گردآورندگان برمی‌خیزد. در این بخش با در نظر گرفتن مفهوم بیت و شواهد آن در ادب کهن فارسی صحیح‌ترین نسخه ارائه می‌شود.

۲-۴-۱ نه خطه

نسخه اساس «م»:

دیوان قضا به مشتری داد	نه <u>خطه</u> به شاه خاوری داد
(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۵)	
دیوان قضا به مشتری داد	گ: نه <u>خط</u> به شاه خاوری داد
دیوان قضا به مشتری داد	د: نه <u>خطه</u> به شاه خاوری داد
دیوان قضا به مشتری داد	ه: نه <u>خطه</u> به شاه خاوری داد
(همان، ۱۳۷۰: ۴۱)	

منظور از «نه خطه» در منظومه مونس‌العشاق «نه فلک» است که در فصل‌های بعدی منظومه به شرح و تمثیل آن پرداخته شده است. این واژه در همه نسخه‌ها درست بیان شده است؛ به جز نسخه خطی «گ» که با سهو روبه‌روست. در ادب فارسی «نه خطه» را می‌توان در شعر شاعران دوره بازگشت ادبی نیز دید.

چه پدر گشته به نه خطّه گردون حاکم
چه پسر آمده بر هفت ممالک سلطان
(قائمی، ۱۳۳۶: ۶۳۸)

۲-۴-۲ هفت اختر

نسخه اساس «م»:

زد بر صفحات هفت اختر

ارقام حساب هفت کشور

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۵)

گ: زد بر صفحات هفت دفتر

ارقام حساب هفت کشور

د: زد بر صفحات هفت اختر

ارقام حساب هفت کشور

ه: زد بر صفحات هفت دفتر

ارقام حساب هفت کشور

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۰: ۴۱)

به تناسب بیت قبل که سخن از «نه خطه» و افلاک بود، در این بیت شاعر به هفت اختر اشاره دارد که کنایه‌ای از «قمر و عطارد و زهره و شمس و مریخ و مشتری و زحل» است (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل هفت اختر). بر همین اساس نسخه «م» و «د» صحیح‌تر است.

تا بر این هفت فلک سیر کند هفت اختر
همچنین هفت پدیدار کند هفت اورنگ

(فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۲۰۶)

۲-۴-۳ مشکینه قباب

نسخه اساس «م»:

مشکینه قباب حور عینت

لیلی خیام عنبرینت

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۶)

گ: مشکینه قباب حور عینت

لیلی خیام عنبرینت

د: مشکینه قباب حور عینت

لیلی خیام عنبرینت

ه: مشکینه قباب حور عینت

لیلی خیام عنبرینت

(همان، ۱۳۷۰: ۴۲)

در اغلب نسخه‌ها «مشکینه قبای» ضبط شده است؛ اما در ادب فارسی «قباب» با صفت پیشین «زمردین»، «سیمگون»، «زرین»، «نیلی» آمده است که در نسخه «م» نیز با «مشکینه» ضبط شده است. علاوه بر آن واژه «خیام» در مصرع دوم، واژه «قباب» را مؤکدتر و صحیح‌تر جلوه می‌دهد. چنان‌که در دیوان حافظ به آن اشاره شده است:

بسی نماند که روز فراق یار سر آید رأیتُ من هَضَبَاتِ الحِمَى قِبَابَ خِیَامِ
(حافظ، ۱۳۲۰: ۳۳۰)

علامه قزوینی درباره بیت بالا می‌نویسد: «قباب به کسر قاف جمع قبه است بضم آن به معنی گنبد و هر بناء گردبرآورده و مقصود اینجا هیئت مدور و گنبدگونه خیمه‌هاست» (همان).

۲-۴-۴ غرّ حشم

نسخه اساس «م»:

لشکرشکنان صف دین‌اند	فَرَّ حَشْمٌ مَحْجَلِیْنِ اَنَد
گ: لشکرشکنان صف دین‌اند	غَرَّ حَشْمٌ مَحْجَلِیْنِ اَنَد
د: لشکرشکنان صف دین‌اند	غَرَّ حَشْمٌ مَحْجَلِیْنِ اَنَد
ه: لشکرشکنان صف دین‌اند	غَرَّ حَشْمٌ مَحْجَلِیْنِ اَنَد

(همان، ۱۳۷۰: ۴۷)

بیت فوق تلمیحی به کلام دحیه کلبی است که خطاب به امیرالمؤمنین علی^(ع) فرموده است: «قال له دحیه: إني أحبك، و إن لك عندي مدحة أرفها إليك، أنت أمير المؤمنين، و قائد الغرّ المحجلین» (البحرانی، ج ۱، ۱۴۲۲: ۶۳). منظور از «غرّ المحجلین» کسانی است که دست و پایشان سپید است که این کنایه از وضوگرفتگان است. بر این اساس نسخه «م» واژه «فر» را به سهو ثبت کرده است.

۲-۴-۵ صد هزار اعزاز

نسخه اساس «م»:

ما خود سه برادریم دمساز پرورده به صد هزار اعزاز

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۶۰)

گ: میمون سه برادریم دمساز

د: ما خود سه برادریم دمساز

ه: ما خود سه برادریم دمساز

(همان، ۱۳۷۰: ۹۰)

در همه نسخه، قافیه «به صد هزار اعزاز» آمده است؛ به جز نسخه خطی «گ»؛ این نسخه در سرآغاز مصرع نخست نیز با سایر نسخه‌ها فرق دارد که درست نمی‌نماید. براساس مونس‌العشاق سهروردی «صد هزار اعزاز» درست‌تر از «صد هزار اعجاز» است.

سهروردی در گفت‌وگوی عشق و زلیخا - که عشق خود را معرفی می‌کند - چنین می‌نویسد: «ما سه برادر بودیم به ناز پرورده و روی نیاز ندیده» (سهروردی، ج ۳، ۱۳۵۵: ۲۷۵). عربشاه یزدی در منظومه همین معرفی عشق را که «ناز پرورده و روی نیاز ندیده» بودند را به اعزاز و گرامی‌بودن آن‌ها تعبیر کرده است. با این وصف تنها نسخه «گ» با خطا روبه‌روست.

۲-۴-۶ بیجاده‌نمای

نسخه اساس «م»:

تختی دگرسست در چهارم بیجاده‌نمای زیر طارم

(عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۶۲)

گ: تخت دگرسست در چهارم

د: تختی دگرسست در چهارم

ه: تختی دگرسست در چهارم

(همان، ۱۳۷۰: ۹۲)

در نسخه «ه» «بیجاده‌نمای» به اشتباه «سجاده‌نمای» ضبط شده است؛ زیرا «بیجاده» نوعی از جوهر است؛ طبیعت آن، گرم و خشک و معدنش کوه‌های مشرق و کهربایی است (نوعی یاقوت است) (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل بیجاده). بر همین اساس نسخه «گ» و «م» درست‌تر است. عربشاه از طبیعت خشک بیجاده آگاه بوده است که آن را با خاک همسان گرفته است: «تأثیر اثر در مزاجش» و گرم‌بودنش را با متن غایب «طبعش به حرارت مایل» در یک راستا قرار داده است. به سبب آنکه اختلافی در ادامه ابیات منظومه بین نسخه‌های خطی و چاپی وجود نداشت، از آوردن آن‌ها چشم‌پوشی کردیم.

۲-۴-۷ کمند چین

نسخه اساس «م»:

باید بگشاد چست و چالاک	پیچیده کمند کین ز فتراک (عربشاه یزدی، ۱۳۷۸: ۶۷)
گ: باید بگشاد چست و چالاک	پیچنده کمند چین ز فتراک
د: باید بگشاد چست و چالاک	پیچنده کمند چین ز فتراک
ه: باید بگشاد چست و چالاک	پیچیده کمند چین ز فتراک (همان، ۱۳۷۰: ۹۷)

در ادب فارسی «کمند کین» سابقه کاربردی ندارد؛ پس بر همین اساس نسخه «م» پذیرفتنی نیست. نسخه‌های خطی «گ» و «د» به جای «پیچیده کمند» از «پیچنده کمند» استفاده کرده‌اند که جای تأمل دارد؛ اما نسخه «ه» با ضبط درست «پیچیده» و «کمند چین» — که در ادب فارسی شواهد بسیاری برای آن می‌توان یافت — است که در صحیح‌بودن آن جای تردید نیست.

چرخ به صد کمند چین بوسه زدست بر زمین

بس که بلند جسته است گرد رم غزال تو

(بیدل دهلوی، ج ۱، ۱۳۴۱: ۱۰۸۸)

برای اینکه اختلاف نسخه‌ها در بخش واژگان بسامد بیشتری دارد با استفاده از جدول حق مطلب را ادا می‌کنیم:

جدول شماره ۲: واژگان

صفحه «م»	«م»	«گ»	«د»	«ه»	نسخه صحیح	دلیل
۴	حدیث پیچ‌درپیچ	حدیث پیچ‌درپیچ	حدیث پیچ‌درپیچ	حدیث پیچ‌درپیچ	«م»، «گ»، «ه»	به لحاظ قافیه «هیچ در هیچ»
۵	هرگز <u>نزند</u> چتر ادراک	هرگز <u>نزدند</u> چتر ادراک	هرگز <u>نزدند</u> چتر ادراک	هرگز <u>نزدند</u> چتر ادراک	«گ»، «د»، «ه»	ابیات پیشین به صورت جمع بیان شده است.
۵	یا بحر محیط در <u>سراجی</u>	یا بحر محیط در <u>سرابی</u>	یا بحر محیط در <u>سرابی</u>	یا بحر محیط در <u>سرابی</u>	«گ»، «د»، «ه»	به تناسب «بحر»، «سراب» درست می‌نماید.
۵	و اوصاف تو <u>غیر ذات</u> نبود	و اوصاف تو <u>تو عین</u> ذات نبود	و اوصاف تو <u>غیر</u> ذات نبود	و اوصاف تو <u>غیر</u> ذات نبود	«م»، «د»، «ه»	که کی باشد صفات غیر ذات؟ (عطار، ۱۳۷۱: ۷)
۵	دارد شب و روز هر دو <u>معمور</u>	دارد شب و روز هر دو <u>مأمور</u>	دارد شب و روز هر دو <u>مأمور</u>	دارد شب و روز هر دو <u>مأمور</u>	«م»	سخن از صنعت و آفرینش است و معمور و آبادانی صحیح‌تر است.
۶	<u>صحنش همه</u> پر ز درّ و گوهر	ندارد	<u>سطحش همه</u> پر ز درّ و گوهر	<u>سطحش همه</u> پر ز درّ و گوهر	«م»	در وصف کاخ «صحن» درست است: صحن و سقفش به چشم صنعت بین (وحشی، ۱۳۹۲: ۳۳۹)

۷	زان واضح گنج شایگانیت	زان واضح گنج شایگانیت	زان واضح گنج شایگانیت	زان واضح گنج شایگانیت	زان واضح گنج شایگانیت	وضع کردن گنج شایگانی مفهوم دقیق‌تری دارد.
۹	ای آمده از بهشت <u>اسرار</u>	ای آمده از بهشت <u>اسرار</u>	ای آمده از بهشت <u>اسرار</u>	ای آمده از بهشت <u>اسرار</u>	ای آمده از بهشت <u>اسرار</u>	منظور از «بهشت اسرار»، عالم معراج است.
۱۰	زان صید تو <u>صاحب‌الغد</u> <u>یرست</u>	زان صید تو <u>صاحب‌القدیر</u> <u>ست</u>	زان صید تو <u>صاحب‌القدیر</u> <u>ست</u>	ندانند	زان صید تو <u>صاحب‌الغد</u> <u>یرست</u>	مصراع تلمیحی بر واقعه «غدیر خم» است که صاحب الغدیر درست است.
۱۲	سر خیل <u>رجال</u> رستخیزند	سر خیل <u>رجال</u> رستخیزند	سر خیل <u>رجال</u> رستخیزند	سر خیل <u>رجال</u> رستخیزند	سر خیل <u>رجال</u> رستخیزند	ابیات پیشین درباره غزوه اُحُد است که جنگ با سفر و «رحال» می‌آید: چو قصد لشکر دشمن کنی به گاه رحال (عنصری، ۱۳۴۲: ۱۷۶)
۴۵	<u>ناظوره بزم</u> کبریا شو	<u>ناظوره بزم</u> کبریا شو	<u>ناظوره بزم</u> کبریا شو	<u>ناظوره بزم</u> کبریا شو	<u>ناظوره بزم</u> کبریا شو	ناظوره در معنی «محبوبه و معشوقه» (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل ناظوره) است که در اینجا معنی مناسبی دارد.

سخن از سرآغاز سفر «سالک» است.	«گ»، «د»، «ه»	گر حسن شود سوار <u>سالک</u>	گر حسن شود سوار <u>سالک</u>	گر حسن شود سوار <u>سالک</u>	کز حسن شود سوار <u>مالک</u>	۴۵
نسخه‌های «د» و «م» به‌لحاظ قافیه (شعله زد به بازی) درست نمی‌نماید.	«ه»	پروانه چو کرد <u>ترک تازی</u>	پروانه چو کرد <u>ترک تازی</u>	پروانه نکرد <u>ترک</u> <u>تازی</u>	پروانه چو کرد <u>ترک</u> <u>بازی</u>	۴۵
براساس وزن شعر «تبسم» صحیح نیست.	«م»، «د»، «ه»	زان <u>خنده</u> شکرین به یکبار	زان <u>خنده</u> شکرین به یکبار	زان <u>تبسم</u> شکرین به یکبار	زان <u>خنده</u> شکرین به یکبار	۴۸
واژه «شور» متناسب‌تر است: عشق شوری در نهاد ما نهاد (عراقی، ۱۳۷۵: ۱۶۳)	«م»، «د»	<u>سوزی</u> ز نهاد او برآمد	<u>شوری</u> ز نهاد او برآمد	<u>سوزی</u> ز نهاد او بر آمد	<u>شوری</u> ز نهاد او برآمد	۴۸
در <i>مونس‌العشاق</i> «آب زندگانی» آمده است.	«م»، «گ»، «ه»	هم چشمه <u>آب</u> <u>زندگانی</u>	هم <u>آب حیات</u> <u>جاودانی</u>	هم چشمه <u>آب</u> <u>زندگانی</u>	هم چشمه <u>آب</u> <u>زندگانی</u>	۵۸
هم به‌لحاظ ترتیب دستوری و هم به‌لحاظ معنوی، نسخه‌های چاپی صحیح‌تر است.	«م»، «ه»	یعنی که نهم رواق زرکوب	یعنی که رواق نهم زرکوب	یعنی دو رواق نهم زرکوب	یعنی که نهم رواق زرکوب	۶۰

«مسطح ایوان» نسبت به «سطوح و ایوان» متناسب‌تر است.	«م»، «د»، «هـ»	وز نه <u>فلک</u> <u>مسطح ایوان</u>	وز نه فلک مسطح ایوان	از نه <u>فلکش</u> <u>سطوح و ایوان</u>	وز نه <u>فلک</u> <u>مسطح ایوان</u>	۶۰
از لحاظ مفهوم ململه درست می‌نماید. ململه: مضطرب و بی آرام کردن (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل ململه)	«گ»، «هـ»	تا <u>ململه</u> را بود تلافی	تا <u>میمنه</u> را بود تلافی	تا <u>ململه</u> را بود تلافی	تا <u>میمنه</u> را بود تلافی	۶۱
دیو کهن درست نیست. «گهی» براساس مصرع پیشین درست‌تر است.	«م»، «د»، «هـ»	چون <u>دیو، گهی</u> ز بس کدورت	چون <u>دیو، گهی</u> ز بس کدورت	چون <u>دیو کهن</u> ز بس کدورت	چون <u>دیو، گهی</u> ز بس کدورت	۶۱
مصرع درباره «قوه متخیله» است که هم درک می‌کند و هم معنی ظاهر را حفظ می‌کند.	«گ»، «هـ»	در <u>پرده سلبی</u> و <u>ثبوتی</u>	در <u>پرده سکوتی و قنوطی</u>	در <u>پرده سلبی و ثبوتی</u>	در <u>پرده سکوتی و قنوطی</u>	۶۳
در نسخه «م» علاوه بر خطای نگارشی «سبا» به فال سعد برجیس (ستاره مشتری، سعد اکبر) هم دقت نشده است.	«گ»، «د»، «هـ»	از <u>ملک سبا</u> به <u>فال برجیس</u>	از <u>ملک سبا</u> به <u>فال برجیس</u>	از <u>ملک سبا</u> به <u>فال برجیس</u>	از <u>ملک سبا</u> به <u>فال برجیس</u>	۶۴

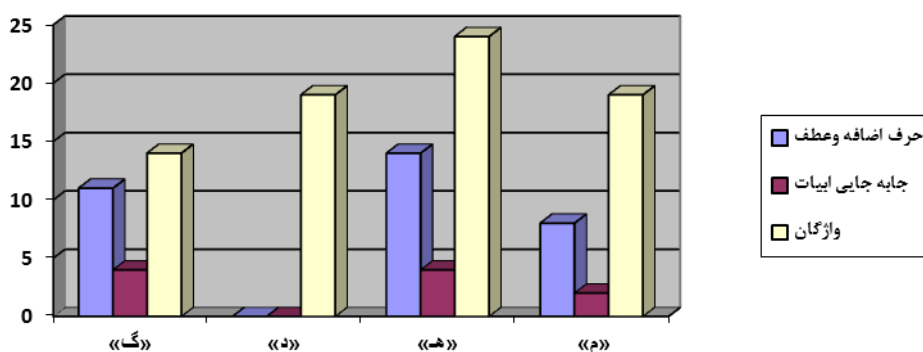
«نوشاد» نام شهری که به کثرت خوبرویان ترک معروف و مشهور است... شاعران فارسی به‌ویژه قدمای ایشان مکرر ذکری از نوشاد داشته‌اند (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل نوشاد)	«گ»، «هـ»	سازد ره کاروان <u>نوشاد</u>	سازد ره کاروان <u>هر باد</u>	سازد ره کاروان <u>نوشاد</u>	سازد ره کاروان <u>فرشاد</u>	۶۵
«وراق» در اینجا «جمع ورقاء» در معنی فاخته است.	«د»، «هـ»	کای داده به ناز <u>تن چو وراق</u>	کای داده به ناز <u>تن چو وراق</u>	کای داده به ناز <u>تن چو متراف</u>	کای داده به باد <u>تن چو مرق</u>	۶۶
براساس مصرع بعد (بر دامن آن مدینه یکسر) «شقب» صحیح‌تر است که در معنای جای پست است که آب در آن می‌ایستد.	«د»	بیند ز <u>شغب</u> شمول آن در	بیند ز <u>شقب</u> شمول آن در	بیند ز <u>شغب</u> شمول آن در	بیند ز <u>شغب</u> شمول آن در	۶۶
از لحاظ معنایی «چریدن در باغ و روضه» متناسب‌تر است.	«م»، «گ»، «هـ»	در روضه چو حور می‌چریدیم	در روضه چو حور می‌چریدیم	در روضه چو حور می‌چمیدیم	در روضه چو حور می‌چریدیم	۶۹
«ابراج» جمع «برج» است که پیوسته در منظومه به آن اشاره شده است.	«م»، «د»، «هـ»	تا بر گذری ز <u>هفت ابراج</u>	تا بر گذری ز <u>هفت ابراج</u>	تا بر گذری ز <u>هفت ازاج</u>	تا بر گذری ز <u>هفت ابراج</u>	۸۲

۳- نتیجه‌گیری

منظومه مونس‌العشاق عربشاه یزدی، نظم دقیقی از مونس‌العشاق (فی حقیقه العشق) سهروردی در بحر هزج است که در ایران به تصحیح «نجیب مایل هروی» و در پاکستان به تصحیح «سیده محموده هاشمی» چاپ شده است و دو نسخه خطی آن، یکی در کتابخانه «گنج بخش» پاکستان و دیگری در کتابخانه «دانشگاه تهران» ایران موجود است. این نسخه‌ها از دستخوش اختلافات در امان نمانده و موجب تغییرات و خطاهای متعددی از جمله واژگان و توالی نامناسب ابیات شده است. برپایه بررسی‌های دقیق، در حوزه «حرف اضافه و عطف» - که ۳۳ شاهد تغییر دیده می‌شود - بسامد تغییر حرف «در»، بیشتر از سایر حروف است. در حوزه «آغاز و عنوان فصل‌ها»، ساختار و فصل‌بندی نسخه «م» دقیق‌تر از سایر نسخه‌های خطی و چاپی است. در «جابه‌جایی ابیات» نیز نسخه «د» خطای بیشتری نسبت به سایر نسخه‌ها دارد. در بخش «واژگان» - که عربشاه یزدی اغلب متأثر از واژگان ابداعی سهروردی است - در نسخه‌های بررسی‌شده، نسخه خطی «گ» و نسخه چاپی «ه» واژه‌ها را دقیق و صحیح ضبط کرده‌اند.

جدول شماره ۳: نتیجه‌گیری

نسخه	حرف اضافه و عطف	جابه‌جایی ابیات	واژگان	جمع
گنج‌بخش	۱۱	۴	۱۴	۲۹
دانشگاه تهران	۰	۰	۱۹	۱۹
هاشمی	۱۴	۴	۲۴	۴۲
مایل هروی	۸	۲	۱۹	۲۹

باتوجه به جدول شماره ۳ و نمودار می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که نسخه خطی «گنج بخش» و نسخه چاپی «هاشمی» معتبرتر از سایر نسخه‌هاست و دانشجویان و پژوهشگران برای ارجاع‌دهی از منظومه *مونس العشاق* عربشاه یزدی می‌توانند به نسخه چاپی «هاشمی» مراجعه کنند.

منابع

۱. البحرانی، سید هاشم (۱۴۲۲ ق.)، *غایة المرام و حجة الخصام فی تعیین الإمام من طریق الخاص و العام*، جلد ۱، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
۲. بیدل دهلوی، ابوالمعانی میرزا عبدالقادر (۱۳۴۱)، *کلیات*، جلد ۱، کابل: مطبعه پوهنی.
۳. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۲۰)، *دیوان*، تصحیح محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران: چاپخانه سینا.
۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۹)، *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین، تهران: نشر دانشگاه تهران.
۵. سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۵۵)، *مجموعه مصنفات سهروردی*، جلد ۳، تصحیح سید حسین نصر، تهران: انتشارات انجمن فلسفه ایران.

۶. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹)، تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۳/۲، تهران: فردوس.
۷. عراقی، فخرالدین ابراهیم (۱۳۷۵)، کلیات، تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابخانه سنایی.
۸. عربشاه یزدی، عمادالدین (۱۳۷۰)، منظومه مونس‌العشاق، تصحیح سیده محمود هاشمی، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۹. _____ (۱۳۷۸)، منظومه مونس‌العشاق، تصحیح نجیب مایل هروی، چاپ دوم، تهران: مولی.
۱۰. عطار، فریدالدین (۱۳۷۰)، جوهرالذات، دفتر اول، تهران: اشراقیه.
۱۱. عنصری، ابوالقاسم حسن (۱۳۴۲)، دیوان، تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه سنایی.
۱۲. فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۷۱)، دیوان، تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
۱۳. قآنی، میرزا حبیب‌الله (۱۳۳۶)، دیوان، تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: امیرکبیر.
۱۴. وحشی بافقی، کمال‌الدین (۱۳۹۲)، دیوان، تصحیح سعید نفیسی، تهران: نشر ثالث.
۱۵. پایگاه اینترنتی:

